

Veiksmazodžio reikšmė A. Baranausko, K. Jauniaus ir J. Jablonskio gramatikose¹ (iš gramatikos mokslo istorijos)

ALDONA PAULAUSKIENĖ

Kauno technologijos universitetas, Gedimino 43, LT-44240 Kaunas

El. paštas: aldon.a.paulauskiene@ktu.lt

Šiame K. Jauniaus 100-osioms mirties ir 180-osioms gimimo metinėms skirtame straipsnyje K. Jauniaus veiksmazodžio reikšmės aprašas pateiktas artimiausiame kontekste – tarp A. Baranausko ir J. Jablonskio aprašų. Visi šie autoriai, nepaisydami XIX a. antrojoje pusėje Europoje įsigalėjusio grynojo formų mokslo, palaikė tradiciją tirti kalbos dalių reikšmę, einančią nuo kalbotyros lopšio Aleksandrijoje² per pirmąsias lietuvių kalbos gramatikas³ iki jų laikų, kada daugiausia domėtasi tik fonetinės raidos dėsniais. A. Baranauskas išryškino tranzityvinių / intranzityvinių veiksmazodžių priešpriešą ir jos ryšį su rūšimi, K. Jaunius su istorinės gramatikos ir tarmių pažinimo įžvalga gilino A. Baranausko rūšies sampratą ir praplėtė priežastinių veiksmazodžių sąvoką, o J. Jablonskis 1922 m. gramatikoje pirmąkart parodė veikslą kaip gramatinę kategoriją.

Raktažodžiai: tranzityvumas, rūšis, sangraža, veikslas, veiksmo atlikimo būdai, priežastiniai veikiamieji ir neveikiamieji veiksmazodžiai, padaromieji, parūpinamieji, kartiniai ir kartotiniai veiksmazodžiai

---

ĮVADAS

Lietuvos istorija – kančių keliai su unijomis, padalijimais, prisijungimais, spaudos draudimu. Gramatikos istorija šviesesnė. Ji susijusi su būtinybe skleisti tikėjimo tiesas žmonėms, kalbėjusiems lietuviškai. Visos lietuvių kalbos gramatikos yra ne tik praktinės, bet ir turinčios didelę mokslinę reikšmę, nes jas rašė aukščiausio rango dvasininkai poliglota, mokėję senąsias klasikinės kalbas (hebrajų, graikų, lotynų), po keletą naujųjų kalbų, o Kazimieras Jaunius kalbotyros tikslams studijavo ir sanskritą. Jonas Jablonskis nebuvo dvasininkas, jis – klasikinių kalbų specialistas su aukštuoju išsilavinimu. Visų svarbiausių lietuvių kalbos gramatikų autoriai ne tik mokėjo daug kalbų, bet buvo savo krašto patriotai, suprato, kiek tautai reikšminga kalba.

---

¹ *Kalbmokslis lėtuviszkos kalbos*, išdžūtas per LL, Tilžėje 1896; К. Явнись, *Грамматика литвскаго языка* (Литовский оригинал и русский переводъ), Петроградъ, 1908–1916; J. Jablonskio (Petro Kriaušaičio) 1901 m. gramatika, išleista Tilžėje, ir 1922 m. gramatika, išleista „Švyturio“ bendrovės (Kaunas–Vilnius), žr.: J. Jablonskis, *Rinktiniai raštai*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957, t. 1.

² A. Paulauskienė, Aleksandrija. Pirmoji Europos gramatika, *Gimtasis žodis*, 2002, Nr. 10, p. 2–5.

³ A. Paulauskienė, *Pirmosios lietuvių kalbos gramatikos*, Vilnius: Gimtasis žodis, 2006.

Šios trys gramatikos straipsniui pasirinktos neatsitiktinai. Antanas Baranauskas siuntinėjo lietuvių kalbos pavyzdžius A. Šleicheriui, buvo su juo susitikęs, dėstė iš jo gramatikos, bet, patyręs, kad ji netinka būti mokymo priemone, pasirašė savąją. K. Jaunius – A. Baranausko mokinys ir sekėjas, kuriam buvo lemta iš mokytojo perimti ir homiletikos, ir lietuvių kalbos dėstymą Kauno kunigų seminarijoje, pačių kalbininkų vadintas kalbotyros genijumi. Gi J. Jablonskis visos Lietuvos žmonių buvo vadinamas kalbos tėvu. Apie visų šių asmenybių lingvistinius darbus parašyta labai daug studijų, straipsnių. Jei surinktume viską į vieną vietą, susidarytų labai ilgas literatūros sąrašas. Tik ta bibliografija nebūtina straipsnio turiniui, ją nesunku rasti A. Sabaliausko studijoje⁴ ir jo rašytuose straipsniuose *Lietuvių kalbos enciklopedijai*.

VEIKSMAŽODŽIO REIKŠMĖ A. BARANAUSKO GRAMATIKOJE

Apibrėžęs veiksmažodį kaip kalbos dalį veiksmui reikšti, visus veiksmažodžius A. Baranauskas skirsto į *tranzityvinius* (pereiginius, rus. *переходные глаголы*) ir *intransityvinius* (nepereiginius, rus. *непереходные глаголы*). Pvz.: tranzityviniai – *rašau raštą, dirbu darbą*; intransityviniai – vieni reiškia daikto tapimą: *augu, silpstu, stipnu*, kiti – daikto padėtį: *miegu, sėdžiu, einu, važiuoju* (*einu, važiuoju* intransityviniai, bet jie reiškia ne padėtį, o judėjimą – A. P.).

Nuosekliai tranzityvumo kategoriją reikia sieti su sangrąža ir rūšimi, tačiau A. Baranauskui rūpėjo čia iškart įterpti pastabą, kad visi veiksmažodžiai kaitomi nuosakomis (*taikinami; taiku* vadinama nuosaka). Taigi pirmiausia asmenavimui būdinga kaitymas nuosakomis, o nuosakų viduje veiksmažodžiai dar kaitomi pagal veikslus (veikastis), rūšis, laikus, skaičius, gimines ir dalyvius, kurie dar ir linksniuojami, laipsniuojami, yra įvardžiuotiniai (p. 37). Asmens kategorija visiškai neminima. O tai, kad į kaitymą nuosakomis įspraudžiamos ir klasifikacinės tranzityvumo, rūšies, veikslų kategorijos, rodo, kad A. Baranauskas veiksmažodžio reikšmę, jo klases ir poklasius paskyrė gramatikai.

Labai sudėtingas veiksmažodžio kaitymo apibūdinimas, bet jis gramatiškai reikšmingas, nes iš tikrųjų nuosaka ir asmuo – pagrindinės asmenavimo kategorijos. Į kaitybinių kategorijų sąrašą čia patenka klasifikacinės veikslų ir su tranzityvumu bei sangrąža susijusi rūšies kategorija. Dalyvis, kaip veiksmažodžio forma, ne tik A. Baranauskui buvo mįslė. Per visą XX a. prirašyta begalės darbų, vyko diskusijos, bet ir dabar negalima pasakyti, kad čia padėtas taškas. Pirmiausia dalyviai yra dariniai iš asmenuojamųjų veiksmažodžio formų, pridėdant rūšies priesagas ir būdvardžių galūnes. Jie linksniuojami, esti įvardžiuotiniai, o visiškai subūdvardėję dar ir laipsniuojami (*patikimas – patikimesnis – patikimiausias; tinkamas – tinkamesnis – tinkamiausias; netikėtas – netikėtesnis – netikėčiausias*).

D. Kleinas, nelaikydamas dalyvio vardu, vis dėlto jį išlinksniavo penktąja nelygiaskiemenių vardų linksniuote⁵. Iš visos gramatikos mokslo istorijos matyti, kad dalyvis – pirmiausia yra derinamasis žodis, padarytas iš asmenuojamojo veiksmažodžio ar bendraties, ir tik vardininkas, atsidūręs predikatinėje pozicijoje, priartėja prie asmenavimo.

Po trumpo nukrypimo į kaitymą, kurį diktuoja A. Baranausko gramatikos tekstas, vėl grįžtame prie klasifikacinių kategorijų. Intuityviai (ar veikiamas rusų kalbos gramatikų) jis rašė apie veiksmo atlikimo būdus, kuriuos pavadino *veikastimis*, o skliaustuose pateikė rusišką terminą (*species – видъ*). Matyt, tikėjosi rašęs apie veikslus, nes rūšį, pavadinęs *veiksle*, taip pat skliaustuose įrašė paaiškinimą (forma – *злогъ*). Tačiau A. Baranauskui

⁴ A. Sabaliauskas, *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija (iki 1940)*, Vilnius: Mokslas, 1979.

⁵ „Grammatica Litvanica“ (1653), žr. *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius, 1957.

nepavyko išryškinti veikslų opozicijos (vok. *Aspekt*), o tik kai kuriuos veiksmo atlikimo būdus (vok. *Aktionsart*). Jis rašo, kad pagal ilgumą vieni veiksmai yra ilgi (*traukti, rašyti*), kiti trumpi (*patraukti, parašyti*), pagal dažnumą – vieni vienkartiniai (*patraukti, surašyti*), kiti daugiakartiniai (*traukinėti, rašinėti, truksėti*), pagal galybę – vieni stiprūs (*traukti, gaudyti*), kiti silpni (*patraukti, pagaudinėti, pakalsnoti*), pagal platumą (*augu, silpstu, valgau, dirbu „pats“*), kiti platūs (*silpninu, auginu, rašydinu*). Jeigu prie *augu, silpstu* nebūtų pridurta *valgau, dirbu*, o prie plačiųjų – *rašydinu*, pastarąją opoziciją būtų galima laikyti *savaiminių / priežastinių* veiksmožodžių priešprieša. Veiksmožodžių klasifikacija ne vienu pagrindu neleido autoriui apibendrinti eigos ir įvykio veiksmo priešpriešos (p. 37–39). Juolab kad ir priešdėlių funkcijos niekur iki tol nebuvo tinkamai aprašytos.

Rūšis dar nebuvo apibrėžta kaip darybinė morfologinė kategorija. Ji A. Baranausko gramatikoje sintaksinė trinarė:

1. Veikiamoji rūšis (žodžiai⁶ darbiveiksliai: *dirbu, rašau, skaitau, nešu* ir kt.);
2. Neveikiamoji rūšis (žodžiai kančveiksliai: *esu peikiamas, peiktas, baudžiamas, baustas* ir kt.);
3. Sangražinė rūšis (žodžiai saviveiksliai: *džiaugiuosi, juokiuosi, meldžiuosi* ir kt.).

Kas čia matyti? Pirmiausia gramatikos autorius veikiamosios rūšies formomis laiko tik asmenuojamuosius veiksmožodžius. Lotynų kalbos veiksmožodžiai turi abiejų rūšių formas, o tokių neradęs lietuvių kalboje į klasifikaciją pagal rūšį A. Baranauskas neįtraukia veikiamųjų dalyvių. Jie pasilieka nuošalyje tik kaip linksniuojamosios ir derinamosios formos (p. 57), jų nėra ir asmenavimo paradigmos. Tad belieka spėti, kad Rytų Lietuvoje veiksmožodinė veikiamųjų dalyvių vartoseną nebuvo labai dažna. A. Baranausko pažymėta, kad labai sunkiai „duodasi“ veikiamųjų dalyvių linksniavimas, ypač sangražinių, kas kita jeigu jie turi priešdėlį (p. 57–58). Atrodo, A. Baranauskas bus pamatęs tai, kas ateityje gramatikos mokslo istoriją studijuojančius kalbininkus skatins peržiūrėti tiek dalyvių vartojimą su pagalbiniais veiksmožodžiais *būti*, tiek ir sangražinių dalyvių darybą. A. Baranausko terminas *žodžvardžiai* taip pat rodo, kad dalyvis yra iš veiksmožodžio padarytas *vardas*, nes ten, kur aprašoma rūšis, dalyvis vadinamas *žodžiu*, t. y. *veiksmožodžiu*.

Rūšis A. Baranausko susieta su tranzityvumu, nes pastebėta, kad visas rūšis turi tik tranzityviniai veiksmožodžiai. Tai irgi labai reikšminga šiuolaikiniam rūšies mokslui, ypač skirtingų rūšies formų neutralizacijai paaiškinti. Iš intranzityvinių ar intranzityviškai pavartotų veiksmožodžių padarytos neveikiamosios rūšies formos paprastai neturi rūšies reikšmės: pažyminio pozicijoje neveikiamosios rūšies dalyvis subūdvardėja, dažniausiai esti įvardžiuotinis ir žymi ne rūšį, o daikto paskirtį (*gyvenamasis namas, miegamasis kambarys, siuvamoji mašina*), o tariniu vartojamos nederinamosios neveikiamųjų dalyvių formos yra sinoniminės su veikiamosios rūšies veiksmožodžiais (*Jis tikisi // Jo tikimasi; Jis dirbo // Jo dirbta*).

VEIKSMAŽODŽIO REIKŠMĖ K. JAUNIAUS GRAMATIKOJE

A. Baranauskas gramatiką rašė praktiniam tikslui. Ji kur kas siauresnė už K. Jaunius ir teikianti tik tiek informacijos, kiek, autoriaus nuomone, būtina norint išmokti lietuviškai kalbėti ir rašyti. Todėl gramatikos planas labai aiškus. A. Baranausko žodžiais tariant, lietuvių kalbos mokslas turi keturias dalis: 1) apie rašybą; 2) apie žodžio reikšmines dalis ir darybą (žodžugį); 3) apie kaitybą (lankstymą) ir 4) apie sintaksę (sudarymą).

⁶ Žodis – vertinys iš lot. *verbum* (veiksmožodis).

K. Jauniui išėjo visai kitaip. Dabartiniai kalbininkai kartais jo gramatikai prikiša sisteminumo stoką⁷, kurios priežastis paaiškino K. Būga vertimo į rusų kalbą pratarinėje⁸. Joje rašoma, kad K. Jauniaus tikslas – parašyti gramatiką kaip būtiną praktinį kursą, iš kurio seminaristai mokytusi kalbėti ir rašyti, bet, susipažinęs su žymiausių to meto mokslininkų darbais, negalėjo apsiriboti vien paprastu faktų konstatavimu be jų mokslinio nušvietimo. Tuo metu praktinė gramatika nebuvo laikoma mokslu. K. Jauniaus gramatikoje rasime visko: ir sinchronijos, ir diachronijos, tarmių mokslo, kirčiavimo, ypatingą rašybą, kuri ne lengvina, o sunkina gramatikos skaitymą (lengviau skaityti K. Būgos vertimą į rusų kalbą), ir neįprastą gramatikos kompoziciją. Pavyzdžiui, joje po rašybos aiškinimo eina dvinario neišplėstinio sakinio sintaksė. Toliau – tarmių mokslas, kirčiavimas, o tik paskui kalbos dalys, jų paradigmos. Apie veiksmažodžio reikšmę rašoma ir sintaksėje, ir morfologijoje.

Sintaksės skyriuje iškelta *tranzityvinių / intranzityvinių* veiksmažodžių priešprieša, jos ryšys su rūšimi, kuriai priskiriami ir sangražiniai veiksmažodžiai. Tik iš tranzityvinių veiksmažodžių galima padaryti sangražinius (*rašau – rašausi, suku – sukuosi*), tik iš tranzityvinių veiksmažodžių daromi neveikiamieji dalyviai (*rašo – rašomas, -a, suka – sukamas, -a; rašyti – rašytas, -a, sukti – suktas, -a*).

Sangražinių veiksmažodžių daryba ir reikšmė K. Jauniaus aprašyta plačiau negu A. Baranausko. Čia pastebėta, kad prie intranzityvinių veiksmažodžių sangražos afiksas dedamas drauge su priešdėliu (*miegoti – išsimiegoti, sėdėti – užsisėdėti*). Sangražinių veiksmažodžių darybos su priešdėliais studijos dar ir šiandien tebėra aktualios.

K. Jauniaus gramatikoje randame ir pagrindinę sangražinių veiksmažodžių semantinę klasifikaciją: *reflexivum direktum / reflexivum indirektum*, t. y. akuzatyvinius (kai sangražos afiksas panaikina galininko valdymą: *prausiuos = prausiu save*) ir datyvinius (*perkuos = perku sau*), o *reflexiva tantum* (*juokiuos, gailiuos, džiaugiuos*) ir tuos, kurie reiškia, jog veiksmas vyksta tarp kelių žmonių (*muštis su kitu, pjautis, rietis*), K. Jaunius laiko ne tokiais svarbiais (p. 22).

Apie veiksmažodžių rūšį sintaksėje parašyta labai nedaug. Ji, kaip ir A. Baranausko gramatikoje, laikoma asmenuojamųjų veiksmažodžių gramatiniu požymiu. K. Jaunius formuluoja teiginį, kad neveikiamosios rūšies veiksmažodžiai lietuvių kalboje išnykę, ir todėl predikatiškai vartojamus neveikiamuosius dalyvius jis supriešina su asmenuojamaisiais veiksmažodžiais. Pateikdamas pavyzdžių sakiniuose: *Ta tvora mūsų tvarta, namai tėvo buvo statyti*, čia pat priduria, kad vietoj šių konstrukcijų lietuviai dažniausiai vartoja veikiamąją rūšį: *Tuos namus tėvas statė, mes tą tvorą tvėrėme*. Sintaksėje veikiamieji dalyviai visiškai neįtraukti į rūšies paradigmą. Tik pačioje gramatikos pabaigoje pateikti jų junginiai su pagalbiniu veiksmažodžiu *būti* ir išasmenuojami kaip atskiri laikai (p. 200–202): **baigtinis laikas** (*perfectum*) – *esu* (senov. *esmi*) *dirbęs*; **bandymo arba pradėjimo** (*imperfectum de conatu*) – *buvau* *bedirbęs*; **pirmbaigtinis laikas** (*plusquamperfectum*) – *buvau* *dirbęs*; **pirmateinantis laikas** (*futurum exactum*) – *būsiu* *dirbęs*; **tariamiosios nuosakos praėjęs laikas** – *būčiau* *dirbęs*. Šio asmenavimo paradigmos nėra neveikiamųjų dalyvių, jie palikti rūšies formų sistemoje. Apskritai veikiamosios rūšies dalyviai laikomi būdvardžiais ir su jais drauge linksniuojami ketvirtąja linksniuote (p. 83–84).

Po pirminių ir antrinių veiksmažodžių sąrašų, kuriuose kreipiamas dėmesys į formaliąsias šaknies ir kamieno ypatybes esamojo, būtojo kartinio laiko ir bendraties formose, kai forma

⁷ *Lietuvių kalbos enciklopedija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999, p. 278.

⁸ К. Буга, Отъ переводчика, К. Явнисъ, *Грамматика литовскаго Языка*, Петроградъ: Типография Императорской Академии Наукъ, 1908–1916, с. III.

susieta ir su veiksmožodžio reikšme, ypač su tranzityvumu, yra dar vienas skyrius apie veiksmožodžių reikšmę „Veiksmožodžių savotiška prasmė“ (p. 154). Kodėl ji K. Jauniui atrodė savotiška? Turbūt todėl, kad jam susiplakė į vieną klasę tranzityviniai veiksmožodžiai, jų poklasisai – tikrieji priežastiniai veiksmožodžiai (*verčiu*, kad *virsty*, *laužiu*, kad *lūžty*) ir parūpinamieji (*tverdinti tvorą*, t. y. pasirūpinti, kad kas kitas tvirtų, *rašydinti* – pasirūpinti, kad kas rašytų). Be to, K. Jaunius turbūt teisingai pastebi, kad *užtvėriau tvorą* reiškia tą patį kaip ir *užtvėrdinau tvorą*. Štai šis reikšmės sutapimas turbūt ir bus lėmęs tai, kad šiandien dažniau sakoma *siuvuosi paltą* negu *siūdinauosi paltą*, nors pats kalbantysis tik pasirūpina, kad paltas būtų pasiūtas.

Be paprastųjų priežastinių veiksmožodžių, dar yra priesagų *-yti* ir *-inti* vedinių. Prieš šias priesagas įsiterpia priebalsis *d* tais atvejais, jei kamienas baigiasi priebalsiais *r, l, m, n, r, v, j* arba balsiais, pvz.: *ardyti, tvindyti, gydyti*. Kitais atvejais intarpinio priebalsio *d* nėra: *kalbinti, gražinti, juokinti*.

K. Jaunius, kaip pats sakosi, „perkratęs visus veiksmožodžius“, gali tvirtinti, kad priežastinių veiksmožodžių su priesaga *-inti* yra daugiausia. Tarmėse vietoj *mokyti* sakoma ir *mokinti*. Čia skiriasi žemaičiai ir aukštaičiai: žemaičiai sako – *mokyti, o* aukštaičiai – *mokinti*, atitinkamai daromi ir savaiminiai *mokytis, mokintis*.

Po šių pastabų visus priežastinius veiksmožodžius K. Jaunius klasifikuoja į dvi rūšis – *veikiamuosius* ir *neveikiamuosius*: pirmuoju atveju pats veikėjas daro, kad kas vyktų, o antruoju – jis pasirūpina, kad kitas darytų. Neveikiamųjų priežastinių veiksmožodžių pavyzdžių K. Jaunius pateikia gana daug (*skeldinu, nešdinu, verdinu, sverdinu, degdinu, keliaudinu, pirkdinu*). Dabar jų nebevertiname, bet jie nėra K. Jaunius sugalvoti. Visus galima rasti *Lietuvių kalbos žodyne*. Turbūt matydamas priežastinių pasyvinų veiksmožodžių nykimą K. Jaunius rašė: „Didelis lietuviškos kalbos turtas ir tikras pagražinimas yra kentėtiniai veiksmožodžiai (*causalia passiva*), tokie kaip: *rašydinu – rašydinau – rašydinsiu – rašydinti*. Atskyrus latvių, mūsų artimiausių giminaičių, kalbą, kitur niekur nerandame tokių veiksmožodžių. Jų reikšmė neabejotinai pasyviška, kaip antai: *rašydinu raštą* reiškia „epistolam scribendam curo“ arba „epistolam scribi iubeo“, arba „peto, ut epistola scribatur““ (p. 154).

Kad šie veiksmožodžiai iš tikrųjų turi pasyvinę reikšmę, K. Jaunius įrodinėja remdamasis pamatinio veiksmožodžio reikšme ir pasyvumą rodančia priesaga *-dja-*. Jis bene pirmasis bus pradėjęs mokslinę diskusiją su Šleicheriu ir Kuršaičiu, kad vis dėlto reikia žiūrėti ne tiek į priesagą, kiek į pamatinio kamieno reikšmę (ar jis tranzityvinis, ar intranzityvinis), pastarojo žodyne radęs nemaža veiksmožodžių nebuvėlių.

Gramatikos mokslo istorijai tai labai svarbu, nes ir XX a. žymiausieji istorinės lietuvių kalbos gramatikos specialistai J. Kazlauskas⁹ ir Z. Zinkevičius¹⁰ apie pasyvinus priežastinius veiksmožodžius nieko nėra rašę. Praleista ne tik reikšmė, bet ir forma. Kai skaitai K. Jaunius gramatiką, nejučiomis ateina mintis, kad gal K. Būga ir per daug kategoriškai atsisakė *Aistiškų studijų*.

VEIKSMAŽODŽIO REIKŠMĖ J. JABLONSKIO GRAMATIKOSE

1901 m. Tilžėje išleista Petro Kriaušaičio *Lietuviškos kalbos gramatika* visuotinai laikoma J. Jablonskio gramatika. Idėja ją parašyti kilo Petruvi Avizoniui, bet pagrindinis darbas yra J. Jablonskio¹¹. J. Jablonskis pasivadino Kriaušaičiu ir pridūrė Avizonio vardą.

⁹ J. Kazlauskas, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*, Vilnius, 1968.

¹⁰ Z. Zinkevičius, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*, Vilnius, 1981, t. 2.

¹¹ Šios gramatikos rašymo istoriją galima rasti: A. Piročkinas, *Prie bendrinės kalbos ištakų*, Vilnius: Mokslas, 1977, p. 147–175. Ten įrodyta, kad tikrai ją galima laikyti J. Jablonskio darbu.

Nors ši gramatika, kaip prisipažįsta pats kalbininkas, – skubos darbas (parašyta per vieną vasarą), tačiau ji išsiskiria iš ankstesniųjų lietuvių kalbos gramatikų gyvosios kalbos pavyzdžių gausa su sakiniais ir be jų. Ji reikšminga ir kaip suformulavusi kalbos norminimo principus, ir kitais atžvilgiais, bet šio straipsnio objektas – tik gramatinė veiksmažodžio reikšmė. Žinant, kad J. Jablonskiui rūpėjo daugiau kalbos praktikos dalykai ir aiški gramatikos kaip vadovėlio paskirtis, didelių naujovių veiksmažodžio reikšmės apraše, lyginant su A. Baranausko ir K. Jauniaus gramatikomis, čia nėra.

1901 m. gramatikoje matyti tam tikras K. Jauniaus ir A. Baranausko gramatikų atspindys, bet spinduliai lūžta per J. Jablonskio gramatinio mąstymo prizmę. Veiksmažodžio reikšmės aprašą randame trijose vietose, tik jau ne morfologijoje ir sintaksėje, o tos pačios kalbos dalies viduje: po apibrėžimo, gramatinių formų skyriuje ir po pateikiamų pirminių ir antrinių veiksmažodžių sąrašų. Trys pagrindiniai kamienai – bendraties, esamojo laiko ir būtojo kartinio laiko 3 a. – jau nustatyti, bet tradicija pavyzdžius nurodyti pirmojo asmens forma taip ir eina nuo lotynų kalbos gramatikų.

Visus veiksmažodžius J. Jablonskis pirmiausia klasifikuoja į *aktyvaus veiksmo* (tikruosius: *dirbu, nešu rašau*) ir *būsenos* (netikruosius: *drebu, sėdžiu, guliu*). Tikrieji veiksmažodžiai dar skirstomi į *tiesioginio valdymo* (t. y. reikalaujančius galininko arba kilmininko) ir *netiesioginio* (reikalaujančius kitų linksnių ir prielinksninių konstrukcijų). Pavyzdžiai sakiniuose ir junginiuose: a) *Tėvas moko sūnų, brolis skaito raštą, jis uždirba savo šeimynai duoną, ponai nedirba žemės, ligonis klauso gydytojo, prašyk Dievo* (tiesioginis valdymas); b) *Tikiu tau (tavimi), važiuoju arkliais; tikiu į Dievą (Dievan), nesijuok iš manęs* (netiesioginis valdymas).

J. Jablonskis dar nevartoja *sangražinių* veiksmažodžių termino – vadina juos *grįžtamaisiais* arba *savyveiksmais*, bet pateikia pakankamai pavyzdžių, iš kurių galima nustatyti pagrindines jų reikšmes: *Mokausi* arba *mokinuosi* (= mokau arba mokinu save), *jie mušasi* (= muša save, muša kits kitą), *statausi* (= statau sau) trobelę. *Duokis priliesti lūpomis tavo veidą. Kuo tu man atsimokėsi už tai. Neduok arklių, bet laikykis prie savęs. Ieškokis, berneli, sau gulovėlės. Teklė įsivedė mane į trobą*. Kiekvienas pavyzdys turi vis kitą reikšmę, kitą grįžtamąjį ryšį su veikėju. Pavyzdžių gausumas ir įvairumas – labai didelė visų J. Jablonskio gramatikų vertybė. Jis buvo įsitikinęs, kad visas taisykles reikia pagrįsti gyvosios žmonių kalbos ir geriausių raštų pavyzdžiais.

Šioje gramatikoje ne tik suformuluoti kalbos norminimo principai, bet jie pritaikomi ir praktiškai. J. Jablonskis taiso tai, kas vartojama ne lietuvių, o rusų kalbos pavyzdžiu: a) *sangražiniai* veiksmažodžiai vietoj neveikiamųjų dalyvių ir bendraties: visaip *darosi, sakosi* (= *daroma, sakoma*), *matosi* (= *matyti*), *girdisi* (= *girdėti*), *statosi* ant lentos stiklas (= *statomas* ant lentos stiklas, *stato* ant lentos stiklą); b) paprastieji veiksmažodžiai vietoj *sangražinių*: *padaryk sau* (= *pasidaryk*), *prileido į savo tvenkinį daug lydekų* (= *prisileido į tvenkinį* arba *prisileido į savo tvenkinį daug lydekų*), briedis *neprileidžia prie savęs šunų* (= briedis *neprisileidžia šunų, neprisileidžia prie savęs šunų*) (p. 97–98).

Rūšis ir J. Jablonskio gramatikoje laikoma trinare kaitybine kategorija. K. Jaunius rūšies nevadino kaitybine kategorija, tuo tarpu J. Jablonskis rašė, kad „lankstant veiksmažodžius per rūšis“ (p. 107), reikia skirti: a) veikiamąją rūšį (*dirbu, rašau*), b) grįžtamąją rūšį (*prausiuosi, darausi*) ir c) neveikiamąją rūšį (*esi mylimas, būsi mylima*). Vėliau jo nuomonė dėl rūšies gerokai keitėsi. Svarbiausia tai, kad visose XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios gramatikose veikiamajai rūšiai priskiriami tik asmenuojamieji veiksmažodžiai ir jie priešunami su tariniu einančių neveikiamosios rūšies dalyvių konstrukcijomis su asmenuojamojo pagalbinio veiksmažodžio *būti* formomis. Veikiamieji dalyviai į predikatinę rūšies kategoriją nepatenka.

Apie veiksmažodžio reikšmę J. Jablonskis dar kalba po pirminių ir antrinių veiksmažodžių skyrių, kaip ir K. Jaunius „perkratęs visus veiksmažodžius“ struktūriniu požiūriu. Čia jau ir J. Jablonskiui prireikė tranzityvumo sąvokos. Priežastiniais neveikiamosios prasmės veiksmažodžiais jis laikė tuos, kuriuos 1922 m. gramatikoje vadino *parūpinamaisiais* (*neš-dinu daiktus = darau, kad daiktai būtų nešami*). Tokių veiksmažodžių negalima padaryti iš intransityvinių. Dėl to K. Jaunius peikė Kuršaitį, J. Jablonskis rašė, kad žodžių *eidinti, bėgdinti, važiuodinti, gulėdinti...* kalboje nėra, nes iš intransityvinių (nepereinamųjų) veiksmažodžių nedaromi pasyviniai priežastiniai. „Šito įstatymo Kuršaitis nežinojo“ (p. 136).

Kita priežastinių veiksmažodžių grupė atitinka tuos, kuriuos K. Jaunius vadino priežastiniais. Vieną jų dalį J. Jablonskis vadina pradedamosios reikšmės veiksmažodžiais (*v. inchoativo-causativa: gydau = darau, kad gyty, šildau = darau, kad šiltų*) ir siūlo skirti nuo neveikiamosios rūšies priežastinių veiksmažodžių (*v. activo-causativa: lesinu vištą = rūpinuosi, kad višta lestų, kepinu duoną, deginu žvakę, lakinu šunį = darau, kad duona keptų, višta lestų, šuo laktų*). Yra čia toji reikšmės skirtybė, bet jos gramatinis reikšmingumas neparodytas.

Kaip ir K. Jaunius gramatikoje, nurodyta, prie kokių kamienu jungiasi priesagos *-dyti, -dinti, -yti, -inti*, ir kad kai kur tarmėse veiksmažodžiai su šiomis priesagomis painiojami. Dar pridurta, kad su priesaga *-dyti* galima padaryti kartotinius veiksmažodžius (*verba frequentativa: šaudyti, stumdyti, mindyti, spardyti*).

1922 m. gramatikoje veiksmažodžio aprašas prasideda ne nuo klasifikacinių kategorijų, o tiesiog nuo kaitymo. Sangrąžinių veiksmažodžių semantinė analizė eina po paprastųjų veiksmažodžių asmenavimo. Čia J. Jablonskio daugiau atsižvelgta į sangrąžinių veiksmažodžių darybą ir asmenavimą. Jie jau atskirti nuo rūšies, vietoj šešių iliustracinių sakinių čia pateikta net 25. Nustatyti sangrąžos afikso reikšmę palikta pačiam skaitytojui, kuris informuojamas čia ne tik apie šių veiksmažodžių asmenavimą, bet ir apie dviskaitos formas, apie senovines formas su *mi, ti (m, t)*, kurios nuo senovės randamos raštuose ir kai kuriose šio laiko tarmėse: ko dejuoji, ar galvą skaudat (= skauda tau)?; *įmismeigė* (= įsmeigė man) strėlę širdin. Apie šio tipo veiksmažodžius nekalbėjo nei A. Baranauskas, nei K. Jaunius. To nebuvo ir J. Jablonskio 1901 m. gramatikoje.

Skyrius „Dėl veiksmažodžių reikšmės“ 1922 m. gramatikoje, galima sakyti, nelabai sistemingas – rašoma apie viską iš karto vienoje plotmėje. Veiksmažodžiai skirstomi į darybinius ir nedarybinius, galiniuotinius ir negaliniuotinius, kartinius ir kartotinius, įstangos ir palengvos kartotinius, priežastinius ir savaiminius, parūpinamuosius ir padaromuosius, kartotinius mažybinius ir kartotinius smulkminius (p. 286–292). Kiekviena grupelė aprašyta atskirai, be sistemos. Daug įdomių pavyzdžių, bet šios klasifikacijos ryšys su gramatine veiksmažodžio sandara sunkiai išvelgiamas. Kas kita ryškia antrašte pavadintas skyrius „Veiksmažodžio veikslai ir rūšys“.

A. Baranauskas mėgino kalbėti apie veikslus, bet jam nepavyko. K. Jaunius visai jų nelietė, o J. Jablonskis, susipažinęs su žymiausių to meto rusų mokslininkų tyrinėjimais, apie veikslus parašė taip, kaip turėtų būti rašoma ir šiuolaikinėse gramatikose.

Veikslai aprašyti aukščiausiu to meto moksliniu lygiu. Iš aprašo matyti, kad J. Jablonskio buvo susipažinta su žymių rusų kalbininkų G. Uljanovo¹², F. Fortunatovo¹³ ir latvių kalbotyros milžino J. Endzelyno darbais¹⁴, rašytais tame pačiame mokslinės diskusijos dėl veikslų

¹² Г. К. Ульянов, *Значения глагольных основ в литовско-славянском языке*, Варшава, 1895, т. 2.

¹³ Ф. Ф. Фортунатов, *Критический разбор сочинений проф. Варшавского университета Г. К. Ульянова „Значения глагольных основ в литовско-славянском языке“*, Санкт-Петербург, 1897.

¹⁴ И. Эндзелин, *Латышские предлоги*, Юрьев, 1906, т. 2.

baltų kalbose kontekste. Ši kategorija apibrėžta taip: „Veiksmai yra tam tikros veiksmažodžio lytys (= formos), kuriomis pasakoma veiksmą einant arba šiaip ar taip įvykus, pasibaigus“: a) *berti, barstyti, bėgti, bėginėti, irti, ardyti...* b) *paberti, išberti, išbarstyti, nubėgti, išbėginėti, iširti...*

Pirmieji veiksmažodžiai (a) reiškia, kad „veiksmas eina, traukiasi“ ir yra **eigos veikslas**, kiti (b) reiškia tam tikro veiksmo įvykį ir yra **įvykio veikslas**. Taigi susidaro *eigos ir įvykio veikslų* gramatinė opozicija. J. Jablonskis *opozicijos* termino nevartojo, bet visus veiksmažodžius skirstė į eigos ir įvykio veikslų nurodydamas, kaip veiksmas vyksta ir kaip gali pasibaigti: eigos veikslų veiksmažodžiai gali reikšti kartinį ir kartotinį veiksmą, įvykis gali būti staigus (akimirkos veiksmažodžiai: *čiuptelėti, glustelėti, švystelėti, riktelėti*), gali veiksmas įvykti prasidedamas (pradžios veiksmo veiksmažodžiai: *prašnekti, pragysti, surikti, sužvingti*), pasiekdamas savo galą (galo veiksmažodžiai: *padaryti, sudaryti, išbalti, pasenti*), veiksmas gali pasibaigti neilgai trukęs (mažybės veiksmažodžiai: *pabėgti, palūkėti, padirbėti, panėšėti*).

Norint įrodyti, kad priešdėlinė veiksmažodžių daryba (kai priešdėlis atlieka tik modifikacinę funkciją) sudaro veiksmažodžių poras, reiškančias **to paties** veiksmo eigą ir įvykį, t. y. daryba perima kaitybinės kategorijos funkcijas, reikia įrodyti, kad tarp žodžių darybos ir kaitybos esama ryšio. Kaip tas ryšys susidaro baltų kalbose, matyti iš J. Endzelyno prielinknių studijų: eigos veikslų veiksmažodžiai turi rodyti veiksmo kryptį konkretaus rezultato link. Baltų kalbose tą veiksmo eigos kryptį rodo veiksmažodžio reikšmė (tranzityvumas, inchoatyvumas: *dirbti ką ir padirbti ką; augti „savaiame didėti“ ir užaugti*), prielinkniai ir kontekstas. Šio tipo pavyzdžių J. Jablonskis yra pateikęs pakankamai daug ir įvairių: *Šitas skynimas, žiūrėk, ir vėl mišku auga. Skynimas baigia mišku augti. Tas skynimas jau mišku užaugęs; Jau arklius kinko, tuoj pakinkys (iškinkys). Jok arklius (į lauką, namo). Jis arklius išjojo, nujojo, parjojo* (p. 293–295).

J. Jablonskio mokslas apie veikslus buvo dėstomas ir vidurinėse mokyklose maždaug iki 7-ojo dešimtmečio vidurio, kol prasidėjo mokslinė diskusija, ar priešdėlis – žodžių darybos priemonė – gali ar negali keisti veiksmažodžio veikslų (t. y. gramatinės reikšmės)¹⁵. Kadangi „Lietuvių kalbos gramatika“¹⁶ veikslą interpretavo kaip beformę veiksmažodžio reikšmę, o ne kaip gramatinę kategoriją, kalbotyroje vykusio dialogo nebuvo kam mokslininkams įvertinti, tad J. Jablonskio gražiai pradėtas darbas dabar nebeturi tęslos.

1922 m. gramatikoje jau sangražiniai veiksmažodžiai nelaikomi trečiąja rūšimi, nors savaiminis veiksmas dažnai esti artimas pasyviniam, ypač kai veiksmu eina ne asmenį, o daiktą reiškiantis vardininkas (plg. *suka ratą ir ratas sukasi*)¹⁷. Veikiamosios rūšies formomis laikomas tariniu einantis asmenuojamasis veiksmažodis. Taigi rūšis ir čia aprašoma tik kaip sintaksinė (sakinio) kategorija. (Apie veikiamuosius ir neveikiamuosius dalyvius kalbama visai atskirai nuo rūšies kategorijos.) Kodėl taip elgiamasi, šioje gramatikoje paaiškinta ir teoriškai: „Neveikiamąją rūšį mes savo kalboje susidarom tik iš **neveikiamųjų dalyvių** <...>. Be tų dalyvių pagalbos neveikiamoji rūšis nesusidaro; iš t i s i n i ū veiksmažodžių tai

¹⁵ Tą diskusiją esu parodžiusi ir savo kandidatiniame disertacijoje ir monografijoje: A. Paulauskienė, *Gramatinės lietuvių kalbos veiksmažodžio kategorijos*, Vilnius: Mokslas, 1979.

¹⁶ *Lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslas, 1971, t. 2, p. 25–46.

¹⁷ Apie sangražinių veiksmažodžių reikšmę, artimą pasyvui, kalbama visose sangražinių veiksmažodžių studijose: P. Bernadišienės, A. Kaukienės, E. Geniušienės darbuose ir akademinėse lietuvių kalbos gramatikose. Dėl vietos stokos daugybės darbų tikslios bibliografijos čia nurodyti neįmanoma, o ir nebūtina.

rūšiai sudaryti mūsų kalboje nėra. Pasakymų: „medis buvo *skeliamas, jo skeliamas, sveriamas, skeldinamas*; tas vaikelis mūsų visų *mylimas*“ – neveikiamąjį dalyvį negalime pakeisti ištisiniu kuriuo neveikiamosios rūšies veiksmažodžiu. Tuos pasakymus reikšdami ištisiniu veiksmažodžiais, imam tik veikiamąją jų rūšį, galim, vadinas, pasakyti: *medį jis skėlė, svėrė, skeldino*; tą vaikelį *mes visi mylim*“. Lotynų kalbos sakinių: „*liberi a parentibus educantur*“, kur *educantur* yra ištisinis neveikiamosios rūšies veiksmažodis, versdami į savo kalbą, taip teturim pasakyti (neveikiamai arba veikiamai): „*vaikai (yra) tėvų auklėjami; vaikus tėvai auklėja*“ (297).

Veikiamosios ir neveikiamosios rūšies priešprieša A. Baranausko, K. Jauniaus ir J. Jablonskio gramatikose nustatyta vienodai – pagal lotynų kalbos pavyzdį. Ir tai suprantama, nes jie visi buvo geri lotynų kalbos mokovai, o mums belieka paaiškinti, kaip morfologinė dalyvių rūšies kategorija sudarė ir sintaksinę kategoriją.

IŠVADOS

1. Kiekviena knyga turi savo likimą. Ne išimtis ir gramatikos. A. Baranausko gramatikai nepasisekė dėl to, kad pirmiausia ją vertino istorinės gramatikos specialistai. Gerai įvertinti jo dialektologijos ir akcentologijos darbai, tuo tarpu gramatika yra peikiama (žr. *Lietuvių kalbos enciklopedija*, p. 77). Kai nebuvo vadovėlių, gramatikos tekstai klausytojams buvo diktuojami. Gali būti korektūros klaidų, bet ne esmės. Tiesa, sunku skaityti dėl savotiškų terminų, bet juos iššifruoti galima. Tai, kad A. Baranauskas buvo stiprus gramatikos teoretikas, rodo ir veiksmažodžio reikšmės aprašas.

2. K. Jauniaus gramatika taip pat būtų sunkiai paskaitoma dėl rašybos, tačiau visi terminai skliaustuose paaiškinti lotyniškai, o paties teksto skaitymą palengvino K. Būgos vertimas į rusų kalbą. Kompoziciniu požiūriu ši gramatika ne tokia tobula kaip A. Baranausko, bet joje daugiau įvairiopos lingvistinės informacijos. Veiksmažodžio reikšmės aprašas rodo K. Jauniaus teorinį pasirengimą dirbti kalbotyros darbą.

3. J. Jablonskis – išskirtinė figūra. Daugelyje publikacijų jis supriešinamas su K. Būga kaip kalbininkas praktikas su kalbininku mokslininku. Tačiau vertintojai neatkreipė dėmesio į tai, kad negalima parašyti praktinės gramatikos be mokslo ir sukurti mokslo be praktikos. J. Jablonskis pateikė tiek gyvosios kalbos pavyzdžių, kad užtenka jų ir teorijai, ir tokioms išvalgomoms, kurios net dabar galėtų nustebinti kalbininkus teoretikus, jei dorai sugrįžtų prie J. Jablonskio teiginių, suformuluotų remiantis gyvosios kalbos faktais. Būtina atgaivinti ir sugrąžinti į mokslą ir mokyklą J. Jablonskio veikslų sampratą.

4. Visose trijų autorių gramatikose parodyta tai, ko daugelis nemato ir šiandien: gramatikoje turi būti tik tai, kas yra gramatika. Tai ne tik žodžių kaitymas, junginių ir sakinių sudarymas. Gramatiką reikia matyti kiekviename reikšminiame kalbos segmente: žodžio dalyje, žodyje, žodžių junginyje, sakinyje, tekste, visoje kalboje. Gramatinė žodžio reikšmė gali būti išreikšta ne tik galūnėje, bet ir kamiene, ir šalia žodžio, kontekste. A. Baranausko, K. Jauniaus ir J. Jablonskio gramatinės reikšmės sampratą patvirtina ir teksto lingvistika.

ALDONA PAULAUŠKIENĖ

The meaning of verb in the grammars by A. Baranauskas, K. Jaunius and J. Jablonskis (from the history of grammar)

Summary

The history of science, especially the history of linguistics, is always very important, and forgotten old ideas often arise as new. Therefore, on the anniversary of Kazimieras Jaunius, this article deals with the meaning of verb in the grammars by three authors. The science of grammar by Jaunius is in the immediate context as he learnt from Antanas Baranauskas and influenced Jonas Jablonskis.

It has been determined that not only inflectional, but also classifiable categories of verbs are considered as grammar despite different authors, their aims and talents, linguistic education and unlike information on the subject presented in their grammars. A. Baranauskas defined the grammatical transitivity, emphasizing the relation of this category with reflexivity and voice. He also tried to figure out the grammatical nature of the patterns how actions are performed. K. Jaunius worked on the same things, but also classified reflexive verbs according to the basic functions of compositional formants, analysed causative verbs from the historical point of view and explained why passive causative verbs could disappear from Lithuanian. J. Jablonskis, on the other hand, managed to describe the aspect as a grammatical compositional category.

The grammatical meaning of verbs described by Baranauskas, Jaunius and Jablonskis now perfectly go together with the science of text linguistics.